

BOLALARDAGI AXLOQIY-PSIXOLOGIK SIFATLARNI SHAKLLANTIRISH

Mirzaliyeva Saodat Raximjonovna

Toshkent viloyati Angren shahar MMTBga qarashli

23-umumta'lim maktabi amaliyotchi psixologi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada bolalarda axloqiy-psixologik sifatlarning shakllanish jarayoni, unga ta'sir etuvchi omillar hamda tarbiya jarayonida qo'llaniladigan samarali usullar yoritiladi. Shuningdek, bolalarda ijobiy xulq-atvor, qadriyatlar va shaxsiy fazilatlarni rivojlantirish masalalari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: axloqiy tarbiya, bolalar psixologiyasi, qadriyatlar, xulq-atvor, muloqot, rivojlanish, oila.

KIRISH

Bolalarda axloqiy-psixologik sifatlarni shakllantirish shaxs rivojlanishining eng muhim bosqichlaridan biridir. Bu jarayon orqali bolada yaxshilik va yomonlikni ajratish, o'zini tutish qoidalariga rioya qilish, boshqalarga hurmat bilan munosabatda bo'lish kabi fazilatlar shakllanadi.

Axloqiy-psixologik sifatlarni — bu insonning xulq-atvorini belgilovchi ichki qadriyatlar, e'tiqodlar va ruhiy holatlar majmuasidir. Ular bolalik davridan boshlab shakllanadi va butun hayot davomida rivojlanib boradi.

Bolalarda bu sifatlarning shakllanishida birinchi navbatda oila muhitining roli katta. Ota-onaning mehr-muhabbati, e'tibori va o'zaro hurmatga asoslangan munosabati bolaga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bola ko'proq ota-onaning xatti-harakatlarini kuzatib, ulardan o'rnatiladi.

Ikkinchi muhim omil — ta'lim muassasasidir. Maktabda o'qituvchilarning yondashuvi, jamoaviy muhit va tarbiyaviy ishlar bolalarning axloqiy rivojlanishiga ta'sir

qiladi. Shuningdek, ijtimoiy muhit va tengdoshlar ham muhim rol o'ynaydi. Bola o'z do'stlari orqali yangi xulq-atvor modellarini o'zlashtiradi.

Bolalarda axloqiy sifatlarni shakllantirishda quyidagi psixologik usullar samarali hisoblanadi:

— **Namuna ko'rsatish.** Kattalarning ijobiy xulqi bolaga bevosita ta'sir qiladi.

— **Muloqot va tushuntirish.** Bolaga nima to'g'ri va nima noto'g'ri ekanligini izohlash muhim.

— **Rag'batlantirish.** Yaxshi xulq-atvorni maqto'v bilan mustahkamlash kerak.

— **O'yin va treninglar.** Rolli o'yinlar orqali bolalar ijtimoiy ko'nikmalarni o'rganadi.

Bolalarda quyidagi axloqiy-psixologik sifatlarni rivojlantirish muhim hisoblanadi: halollik, mas'uliyat, mehr-oqibat, sabr-toqat, hurmat va hamdardlik. Bunda bolaga bosim o'tkazish emas, balki tushunish va qo'llab-quvvatlash muhimdir. Ijobiy muhitda ulg'aygan bola mustaqil fikrlaydigan, o'ziga ishonchli va jamiyatga foydali shaxs bo'lib yetishadi.

Hozirgi kunda barcha ta'lim muassasalari tomonidan oilaga e'tibor kuchaymoqda. Zamonaviy sharoitda, jamiyat va davlatning siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy turmush tarzi jadallik bilan qayta qurilayotgan bir paytda, oilaviy tarbiya tizimida sezilarli o'zgarishlar yuz bermoqda. Oilaga bo'lgan qiziqish so'nggi o'n yilliklarda jamiyatning pedagogik tizimi sifatida inqiroz belgilarining tobora kuchayib borayotgani bilan izohlanadi. Oila jamiyat tarkibidagi asosiy institut sifatida milliy miqyosdagi barcha turdagi islohotchilik o'zgarishlariga ayniqsa sezgir, chunki ularning natijalari uning turmush darajasi, barqarorligi va ta'lim faoliyatiga bevosita ta'sir qiladi.

Oilaning salohiyati, uning hayotiy faoliyati, qadriyat yo'nalishlari va ijtimoiy munosabatlari, bolalarning ta'lim va tarbiyasiga munosabati jiddiy o'zgarishlarni boshdan kechirmoqda, bu asosan uning moslashish qobiliyatlari va yangi sharoitlarga moslashuvchanligi bilan bog'liq. Oila ta'lim funksiyasini maktabga o'tkazadi va bolaga kuchli tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishda davom etmoqda. Uning shaxsiy shakllanish jarayoni ikkita kuchli ta'lim predmetiga ega bo'ladi: birinchisi, subyekt va oila, ikkinchisi, teng darajada kuchli maktab. Ularning o'zaro hamkorligining asosiy sharti bu subyektlar bir-

birlarini tushunishlari uchun bir-birlarining ta'lim faoliyati funksiyalari va mazmunini to'liq tushunishdir va agar bir-birlarining ta'lim imkoniyatlarining yetarli tasviri mavjud bo'lsa, ular haqiqiy o'zaro harakatlarni amalga oshirishlari mumkin.

Zamonaviy o'quvchi hayotda o'z o'rnini egallashga va muvaffaqiyatga erishishga intiladi. O'qituvchilar va ota-onalarning vazifasi uni bu yo'lda qo'llab-quvvatlash, shakllanishida yordam berishdir. Ota-onalar va o'qituvchilarning bola manfaatlari yo'lidagi faoliyati, agar ular ittifoqchi bo'lsalar, muvaffaqiyatli bo'lishi mumkin, bu ularga bolani yaxshiroq bilish, uni turli vaziyatlarda ko'rish va shu bilan kattalarga bolalarning individual xususiyatlarini tushunishda yordam beradi. Buning uchun qo'shma faoliyat, konstruktiv munosabatlar, umumiy mavjudlik sohasini yaratish kerak bo'ladi.

Yosh avlodni tarbiyalash jarayonida o'qituvchilar va ota-onalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni o'rganish azaliy an'anaga ega. 19 va 20-asr boshlarida ko'plab olimlar oila va maktab ta'limini muvofiqlashtirish zarurligi haqida yozgan. Oila va oila pedagogikasining ta'limdagi o'rni ushbu muammoni hal qilganlarning ijtimoiy-pedagogik qarashlari bilan belgilandi. Asosiy masala – bu oilaning turmush tarzining ta'siri, oila a'zolarining, asosan, onalarning bolalarni tarbiyalashdagi tizimli va maqsadli tarbiyaviy ta'siri hisoblanadi.

K.D. Ushinskiyning pedagogik tizimning yetakchi g'oyasi milliylik tamoyilidir. Milliy ta'lim, uning so'zlariga ko'ra, oila an'analari va oila ichidagi munosabatlar ta'siri ostida tarbiyalashga asoslanadi. P.F. Kapterev oilaning shaxsiy rivojlanishiga ta'sir ko'rsatuvchi turli ijtimoiy institutlarning ajralmas aloqasi zarurligini ta'kidlagan; u nafaqat bolalarni, balki ularning ota-onalarini ham tarbiyalash uchun o'qituvchilar va ota-onalar o'rtasidagi o'zaro hamkorlikka katta e'tibor qaratgan. V.P. Vakhtyerov o'zining evolyutsion pedagogikaning rivojlanish g'oyasiga asoslanib, bolaning o'ziga xos kuchli tomonlari va qobiliyatlarini rivojlantirishni oila va maktabda ta'limning maqsadi deb hisoblagan. O'qituvchilar va ota-onalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni bola hayotining barcha jabhalarini qamrab oladigan murakkab va uzoq jarayon sifatida hisobga olgan holda, muallif o'qituvchining bu jarayonda yetakchi rolni egallashini ta'kidlagan.

Pedagogik adabiyotlarda ota-onalarni yagona pedagogik jarayonga kirish vazifasi tobora qat'iyat bilan hal qilinmoqda, ota-onalar uchun yagona pedagogik talablar ishlab chiqilmoqda, unda ota-onalarining asosiy vazifalari (bolalarning kelajagi uchun javobgarlik, jismoniy, aqliy, axloqiy tarbiya va boshqalar) belgilab qo'yilmoqda. Hozirgi kunda o'qituvchilar va ota-onalarning birgalikdagi faoliyati ko'p qirralik xususiyatga ega bo'lib, o'qituvchilar va ota-onalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar maxsus ilmiy tadqiqot obyekti bo'lib bormoqda.

Pedagogik jarayonda hodisalar o'rtasida juda ko'p murakkab, ko'p qirralik aloqalar mavjud. Boshlang'ich maktabda o'qituvchilar va ota-onalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar jarayonining "anatomiyasi" va "fiziologiyasini" tushunish uchun bu jarayonni turli nuqtai nazardan ko'rib chiqish, uni ajralmas pedagogik jarayonning turli jihatlari, elementlari va tarkibiy qismlari bilan aqliy bog'lash kerak. Boshlang'ich maktabda o'qituvchilar va ota-onalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning mohiyati, tuzilishi va xususiyatlarini to'liqroq ochib berish uchun umumiy, xususiy va individual falsafiy ta'riflarga murojaat qilamiz.

Umumiy, xususiy va individual o'rtasidagi munosabatlar muammosi o'rganilayotgan obyektlarning o'xshashliklari va farqlari haqida ma'lumot olish jarayonida o'rnatiladi. S.I. Brizgalova tomonidan olib borilgan turli falsafiy pozitsiyalar tahlili shuni aytishga imkon beradi: xususiy narsa solishtirilayotgan obyektlar o'rtasidagi farqlarni, umumiy esa ularning o'xshashligini ifodalaydi.

Individuallik har doim maxsus shaklda namoyon bo'ladi. Umumiy ma'noda turlicha ko'rinishda namoyon bo'ladi: birinchidan, o'xshashlikni bildirgan holda o'z rovida, ikkinchidan, solishtirilayotgan predmetlar o'rtasidagi farqni ko'rsatadigan maxsus rovida. Umumiylik shaxsda va xususiylikda mavjud bo'lib, ular orqali o'zini namoyon qiladi, ulsiz mavjud bo'lmaydi. O'z navbatida, individuallik va xususiylik umumiylikning faqat bir qismidir va universaliksiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Shuning uchun dialektika individuallik, xususiylik va umumiylik birligi haqida gapiradi.

S.I. Brizgalova umumiy, xususiy va individualning falsafiy kategoriyalarini pedagogik hodisalar va faktlarga o'tkazish bilan bog'liq yondashuvni ishlab chiqdi. Ushbu

yondashuv asosida biz boshlang'ich maktabda o'qituvchilar va ota-onalar o'rtasidagi o'zaro hamkorlikning o'rnini aniqlaymiz. O'zaro hamkorlik unga nisbatan universaldir, chunki u voqelikning turli hodisalarida namoyon bo'ladigan eng keng xususiyatlarni, tomonlarni va aloqalarni aks ettiradi.

O'qituvchi va ota-onaning o'zaro hamkorligi (pedagogik o'zaro hamkorlik) alohida turlarga bo'linadi: boshlang'ich maktabda o'qituvchi va ota-onaning o'zaro hamkorligi, o'rta maktabda o'qituvchi va ota-onaning o'zaro hamkorligi, yuqori maktabda o'qituvchi va ota-onaning o'zaro hamkorligi va boshqalar. Ularning har biri o'zaro hamkorlikning umumiy xususiyatlariga ega bo'lib, ayni paytda mavhum alohida narsa sifatida o'ziga xos xususiyatlarga ega. O'qituvchi va ota-onaning o'zaro hamkorligidan biri bu boshlang'ich maktabda o'qituvchi va ota-onaning o'zaro hamkorligidir. Uning nisbatan o'qituvchi va ota-onalar o'rtasidagi o'zaro hamkorlik (alohida) mavhum umumiydir.

Taqdim etilgan tizim universal tizim sifatida o'zaro hamkorlikka asoslangan. Shuning uchun biz uning asosiy xususiyatlarini o'zaro hamkorlikda va o'qituvchilar va ota-onalar o'rtasidagi o'zaro hamkorlikda, hamda boshlang'ich maktabda o'qituvchilar va ota-onalar o'rtasidagi o'zaro hamkorlikda topamiz. Zamonaviy pedagogikada "o'zaro hamkorlik" falsafiy kategoriya sifatida sezilarli qiziqish mavjud. I.V. Vlasuk o'zaro hamkorlikni turli obyektlarning bir-biriga ta'sir qilish jarayonlarini, ularning o'zaro shartlilik va holat o'zgarishini aks ettiruvchi falsafiy kategoriya sifatida hisoblaydi va shuningdek, to'g'ridan-to'g'ri yoki bilvosita, tashqi yoki ichki munosabatlar, aloqalarni nazarda tutadi.

Fromm va T. Gordon fikricha, o'zaro hamkorlik falsafiy kategoriya sifatida jismlarning holatini o'zgartirishning universal shakli bo'lgan materiya va harakatni o'tkazish orqali jismlarning bir-biriga o'zaro ta'sir qilish jarayonini anglatadi. I.I. Jbankova ta'kidlaydiki, ushbu o'zaro hamkorlik tabiiy xususiyatga ega bo'lib, unga kiritilgan tizimlarning obyektiv xususiyatlari mavjud bo'lganda aniqlanadigan ikki yoki undan ortiq tizimlarning bir vaqtning o'zida va ikki tomonlama harakati jarayonidir.

O'zaro hamkorlik – bu bir-biri bilan bog'liq obyektlar, hodisalar va jarayonlarning o'zaro o'zgarishi orqali amalga oshiriladigan universal aloqaning ichki atributidir. Bu nafaqat harakat va reaksiyani, balki harakatni jalb qilishni anglatib, bir-birini to'ldirib

keladi. Izchil hamkorlik o‘zaro hamkorlik qiluvchi tomonlarni bir-birini to‘ldirish, o‘zaro qo‘llab-quvvatlash, hamkorlik va muvofiqlashtirishni tasvirlaydi.

Shu bilan birga, izchil va ziddiyatli o‘zaro hamkorlik birlashib bo‘ladi. Kurash sifatida tasvirlangan o‘zaro hamkorlik qarama-qarshilik xususiyatiga ega. Uning nomuvofiqligi da‘vogarlik tomonlarning birlashganida bo‘ladi. O‘zaro ta‘sir, bir-birini istisno qilish bir vaqtda ajralmas birligini ifodalaydi.

Yu.A. Konarjevsky o‘zaro hamkorlik bir vaqtda aloqaning shakllaridan birini ifodalaydigan munosabatlarning bir turi degan xulosaga keladi. O‘zaro hamkorlikning (harakatlar, operatsiyalar, texnikalar) va shaxslararo (aloqa turlari, munosabatlar) faoliyat jihati ham ta‘kidlangan. Ularning nisbati har xil turdagi o‘zaro hamkorlikda farq qiladi.

V.B. Olshanskiy o‘zaro hamkorlikning uchta komponentini ta‘kidlab, ushbu tuzilmani batafsil bayon qiladi: idrok va tushunish, shaxslararo jozibadorlik, o‘zaro aloqa va xatti-harakatlar. Motivatsion tuzilmanning shakllanishi (o‘zaro bog‘lanish) barcha uch komponentning kiritilishi va o‘zaro hamkorligi bilan tavsiflanadi. R.L. Krichevsky shaxslararo o‘zaro hamkorlik tuzilishining komponent tasnifini aniqlaydi:

- **Kognitiv komponent** (obyektning xabardorligi), birgalikdagi faoliyatning samaradorligi va shaxslararo o‘zaro hamkorlikning tabiati ko‘p jihatdan odamlar tomonidan bilish jarayonining muvaffaqiyatiga bog‘liq;

- **Affektiv komponent** (o‘zaro hamdardlik yoki antipatiya). Bu idrok va tushunishning o‘ziga xos xususiyatlarini belgilaydi, xulq-atvor tabiatini tartibga soladi;

- **Kognitiv komponent** (ob'ektga nisbatan barqaror xatti-harakatlar ketma-ketligi).

O‘zaro hamkorlik doirasidagi har qanday aloqa sub'ektlarda (ob'ektlarda) kutilyotgan o‘zgarishlarning sifat va miqdoriy tarkibiy qismlarini belgilaydigan maqsad mavjudligi bilan tavsiflanadi. Maqsadli dastur yoki rejalashtirilgan o‘zgarishlarning aniq modeli mavjudligi yoki yo‘qligiga qarab, aloqalar qasdli yoki kutilmagan bo‘lishi mumkin. Bir subyektning boshqasiga qasddan aloqa qilishning psixologik mexanizmlariga ishonirish va zararlanish kiradi. Ham qasdli, ham kutilmagan aloqalar to‘g‘ridan-to‘g‘ri yoki bilvosita bo‘lishi mumkin.

O‘zaro hamkorlik pedagogik hodisa sifatida B.Z. Vulfov tomonidan o‘rganilgan. Uning talqinida pedagogik o‘zaro hamkorlik – bu maktab, ishlab chiqarish, pedagogik, o‘quvchi va boshqa ko‘plab o‘quv jamoalarining amalga oshirilgan munosabatlari, ularning aloqasi o‘quvchilar tomonidan boshdan kechiriladi. Barcha ta’lim muassasalarining o‘zaro hamkorligining maqsadi bola shaxsini shakllantirishdir. Tadqiqotchi pedagogik o‘zaro hamkorlikning quyidagi tarkibiy qismlarini aniqlaydi: maqsadli, mazmunli, protsessual, tashkiliy va sifatli.

Maqsadli komponent o‘zaro hamkorlikning asosiy maqsadiga erishish yo‘nalishi bilan belgilanadi; o‘zaro hamkorlikning muhim asosi obyektiv ehtiyoj bilan belgilanadi; o‘zaro hamkorlikning protsessual tabiatini birgalikda rejalashtirish, ishni tashkil etish va yakunlashdan iborat bo‘lib, tashkiliy komponent tizimli va uzluksiz hamkorlikni nazarda tutadi. Yuqori sifatli pedagogik o‘zaro hamkorlik uchun o‘zaro muloqot qiluvchi tomonlarning aloqa munosabatlarning axloqiy va hissiy muhiti alohida ahamiyatga ega. Muallifning ta’kidlashicha, o‘zaro hamkorlik qiluvchi kuchlar teng emas, shuning uchun ular orasida yetakchini to‘g‘ri aniqlash muhim .

O‘qituvchilar va ota-onalar o‘rtasidagi o‘zaro hamkorlikning mazmunini tahlil qilishga urinish L.C. Vakhovskiy ishlarida ta’kidlangan. U hamkorlikni (mumkin bo‘lgan sohadagi o‘zaro hamkorlik), aloqani (elementlarning haqiqiy mavjudligi sohasidagi o‘zaro hamkorlik), olib tashlashni (yaxlit tizim darajasidagi o‘zaro hamkorlik, butunning barqaror ishlashini ta’minlash) ta’kidladi. Tadqiqotchi o‘qituvchilar va ota-onalar o‘rtasidagi zamonaviy o‘zaro hamkorlikning muammolaridan birini shakllantirdi: maktab va oilaviy ta’limning nomuvofiqligi, maktabning faol faoliyati va aksariyat oilalarning passiv pozitsiyasi o‘rtasidagi qarama-qarshiliklar.

Pediatrik va psixologik adabiyotlarni tahlil qilish orqali o‘qituvchi va ota-ona hamkorligining quyidagi turlarini aniqlash mumkin: barqaror-ijobiy, beqaror-ijobiy, passiv-ijobiy, passiv-salbiy, ochiq salbiy (yoki salbiy) (Y.L. Kolominskiy, A.A. Rusalina). K.A. Abulkhanova-Slavskaya o‘qituvchilar va ota-onalar o‘rtasidagi o‘zaro hamkorlikning ijtimoiypsixologik turlarini o‘rganib, ularni shartli ravishda quyidagi shaklda belgilagan: hamkorlik, qarama-qarshilik, o‘zaro aloqadan qochish, bir tomonlama

yordam, qarama-qarshi o‘zaro muloqot, muosali o‘zaro munosabat. Shunday qilib, maktabda o‘qituvchilar va ota-onalar o‘rtasidagi o‘zaro hamkorlikning maqsadi o‘quvchi (inson) shaxsini shakllantirishdir.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, bolalarda axloqiy-psixologik sifatlarni shakllantirish uzluksiz va tizimli jarayon bo‘lib, unda oila, maktab va jamiyatning hamkorligi muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Musurmonova O. Oila – jamiyat tayanchi. T. 2019 y. 252 bet.
2. G'oziev E. Pedagogik texnologiyalarning psixologik masalalari // Xalq ta'limi, 1999. – № 6. – B. 60.
3. Begmatova D. M. Oilada yoshlarning kasbiy ijtimoiylashuvini ta'minlashning pedagogik shart-sharoitlari. Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Samarqand. SDChTI. – B. 11-13.
4. ZIYO NET